

KOGNITIV LINGVISTIKADA KONSEPT TUSHUNCHASI

No'monova Zebinso Usmonjon qizi

ADU doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8079439>

Annotatsiya: Ushbu maqolada kognitiv lingvistika va uning rivojlanish bosqichlari, o'rganilganlik darajasi hamda konsept tushunchasi so'z boradi. Shuningdek, dunyo tilshunosligida konsept atamasi va unga turli yondashuvlar masalasi ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: konsept, termin, kognitiv tizim, lingvistik tahlil, sun'iy intellekt.

THE NOTION OF CONCEPT IN COGNITIVE LINGUISTICS

Abstract: This article deals with cognitive linguistics and its stages of development, the level of study and the notion of concept. Also, the issue of the term concept and different approaches to it has been put forward in world linguistics.

Key words: concept, term, cognitive system, linguistic analysis, artificial intelligence.

ПОНЯТИЕ ПОНЯТИЯ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация: В этой статье рассматривается когнитивная лингвистика и ее этапы развития, степень усвоения, а также понятие концепции. Также в мировой лингвистике выдвигается вопрос о термине понятие и различных подходах к нему.

Ключевые слова: понятие, термин, когнитивная система, лингвистический анализ, искусственный интеллект.

KIRISH

«Kognitiv» atamasining asosida «bilish», «idrok etish» degan ma'nolar yotadi (ingliz tilida «cognitive», rus tilida «poznatelniy»). Sh.Safarov fikricha, «Bilim olish va saqlash, uni amalda qo'llash va uzatish manbai va, nihoyat, uni shakllantiruvchi vosita bo'lgan til tizimi kognitiv tahlil obyektiga ekanligiga hech qanday shubha yo'q. Bilimning mavjudligi tilning mavjudligidan. Tilning o'zi esa kognitiv tizimning faoliyati mahsulidir, lisoniy tarkiblar tafakkur faoliyati natijasida shakllanadi». (1,2) Kognitologiya tafakkur haqidagi fan bo'lib, uning tayanch nuqtasi tilshunoslikdir. So'zsiz, lingvistik tahlil kognitiv tahlilning bir turi, uning ma'lum bir ko'rinishda namoyon bo'lishidir. Kognitiv tilshunoslik fani XX asrning ikkinchi yarmida axborot texnologiyalari taraqqiyoti oqibatida yuzaga kelgan «sun'iy intellekt» tizimi vositalariga oid mushohada, savollarga javob izlovchi fan sifatida paydo bo'ldi. Bu fan insonning bilish faoliyati bilan shug'ullanuvchi fanlar tarkibiga kiradi. Konsepsiyani tahlil qilishda (J. Lakoff, M. Jonson, Langaker, Djekendorf R. va boshqalar) hamda (Yu.S. Stepanov, A. P. Babushkin, Yu.D. Apresyan, S. X. Lyapin, V. I. Karasik, D. O. Dobrovolskiy, N. N. Boldyrev, I. A. Sternin, E. S. Kubryakova, Yu. N. Karaulov va boshqalar) kabi olimlarning ilmiy ishlari tayanch vazifasini o'taydi. «Ayol» tushunchasi milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan juda ko'p ma'lumotlarni o'z ichiga oladi va shu bilan mahalliy fransuz tilida so'zlashuvchilar dunyosining lingvistik rasmining bir qismini aks ettirishi ham e'tiborga molik. Zamonaviy tilshunoslik fanida mavjud bo'lgan konseptni aniqlash muammosi, konsept va til birliklari o'rtasidagi munosabatlar muammosiga bevosita bog'liqdir. Konsept mohiyatini tushunishga bo'lgan har qanday urinish «tushuncha», va «ma'no»ni o'z ichiga olgan bir qator atamalarning mavjudligini amalga oshirishga olib keladi. Konsept atamasi tilshunoslik tadqiqotlarida XX asrning birinchi yarmidan paydo bo'la boshladi. Bu atama ingliz tiliga oid so'z bo'lib, (concept), rus tilida ponyatie (tushuncha) atamasi bilan tarjima qilinadi. Keyinchalik bu atama tushuncha atamasi bilan aralashtirib yuborila boshlangach, uning tom ma'nodagi mazmunini aniq shakllantirishga qaratilgan ishlar tadqiq qilina boshlandi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

«Konsept» tushunchasi kognitiv fan va lingvokulturologiyaning asosidir. Ammo, «konsept» atamasi chet elda ham, mahalliy tilshunoslikda ham keng qo'llanilishiga qaramay, hozirda uning yagona izohi yo'q. Hozirgi kunda tilshunoslikda konsept atamasini aniqlash uchun bir qancha yondashuvlar mavjud: Yu.S.Stepanov konseptni shunday ta'riflaydi: «inson ongida madaniyat o'chog'i, bu madaniyat shaklida insonning aqliy olamiga kiradigan narsa ». Shuningdek, Yu.S.Stepanov ta'kidlaganidek, «konsept» bu «ma'lum bir so'z bilan birga keladigan g'oyalar, tushunchalar, bilimlar, uyushmalar, tajribalar to'plami». (Cognition-bilish, cognize-tushunmoq, bilmoq cognitive-bilishga oid, cogitation-aql, tafakkur). Insonning dunyoni, voqelikni bilishi, uni idrok etishida uning faoliyati natijasi hisoblangan tafakkurning o'rnini alohida ta'kidlash kerak. Kognitiv tahlilning tadqiqot ob'ekti bilimlar haqidagi tasavvurlar strukturasi va ularning turli kognitiv jarayonlar (tushunish, tahlil, til axborotining qurilishi)da til imkoniyatlarini sharhlash, shu bilan birga ularning paydo bo'lishini o'rganish kabilarni o'z ichiga oladi. Kognitiv tahlilda olamni bilish jarayonida yuzaga keladigan mantiqiy (mental) strukturalarning lisoniy ifodasini ochib beruvchi mexanizmlar qurshovidagi uslub va vositalar tadqiqi asosiy o'ringa chiqadi. Konsept lingvokulturologiyada eng faol qo'llanuvchi birlik sanaladi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlari ifodalaydi [1,312].

Til jamiyatning mavjudligi shartlaridan biri. Til milliy madaniyat unsurlaridan hisoblanadi. Uni moddiy vositalardan ayri holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Bundan xulosa shuki, til madaniyatning ajralmas qismidir. Har bir millat va xalqning noyobligi uning tilida va bu uning ming yillar davomida shakllangan o'z tarixi, o'z madaniyatida namoyon bo'ladi. Tildan boshqa hech bir hodisa millatning o'ziga xosliklarini ochib bera olmaydi. Til inson tafakkuri ko'zgusi. Har bir davlat o'z milliy tiliga ega. Til va madaniyatning o'zaro munosabati ko'p qirrali murakkab masala. Turli tillarning namoyondalari bir vaqtning o'zida turli madaniyatlarning namoyondasi hamdir. Madaniyatlararo muloqot esa, birinchi o'rinda til ko'prigi orqali amalga oshiriladi. Bundan kelib chiqadiki, o'ziga madaniyat egasi bilan bo'lib o'tadigan har qanday muloqot, o'ziga tilni o'rganish jarayoni madaniyatlararo muloqatni ta'minlab berishga xizmat qiladi. Shuning uchun, koreys tilini chet tili sifatida o'rgatish jarayonida uning madaniyatini o'rgatmaslikning iloji yo'q. Chunki, til va madaniyatning o'zaro aloqasini, milliy xarakterni hisobga olgan holda o'rganish kerak. Bugungi kunda davlat rahbarimiz biz yoshlarni zamonaviy ta'lim olishimiz, XXI asr talablariga to'laqonli javob beradigan kadrlarni yetishtirib chiqarish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib bermoqda.

Til o'rganish jarayonida esa, madaniyatlar to'qnashuvi katta muammo sifatida ko'tariladi. Bunga sabab til egasining o'zimizniki va begonaniki degan diskriminatsiya hosil bo'lishida. Til o'rganish jarayonida biz lingvomadaniyat, realiyalar, leksikalarning ekvivalentsizlik holatlarini chetlab o'ta olmas ekanmiz, tilning bu jihatlari ham chuqurroq o'rganishga majbur bo'lamiz. Har qanday intizom kabi, madaniy tilshunoslik ham o'z kategoriya apparatiga ega. Madaniy tilshunoslikning asosiy shartlaridan biri "tushunchasi" dir. Termin tushunchasi va kontseptsiyasi tarixiy ravishda ikkilamchi bo'lib, ruslarning "kontseptsiyasi" lotinning "kontseptsiyasi" - "fikir, kontseptsiya" shaklidir. Biroq, zamonaviy ilmiy va ilmiy jihatdan ishlatilmaydigan qo'llanmada bu atamalar sezilarli darajada farqlanadi. Ko'pincha "kontseptsiya" uchun sinonim sifatida ishlatiladi, ammo "kontseptsiya" atamasi eng keng tarqalgan, muhim xususiyatlarga ishora qiladi. Ob'yekt yoki hodisa, "kontseptsiya" ob'yektning har qanday belgilarini aks ettiradi, shu jumladan, eng muhimidir.

Kontsepsiya" atamasi mantiq va falsafada uchraydi va "kontsepsiya" odatda madaniy tadqiqotlar va tilshunoslikda qo'llaniladi. Shunday qilib, tilshunoslik tomonidan ishlab chiqilgan "kontsepsiya" atamasi mantiqda qabul qilingan "kontsepsiya" atamasidan qochish imkonini beradi [2,164].

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

"Kontsepsiya" tushunchasi turli fanlarning vakillariga qiziqish uyg'otadi: psixologiya, tilshunoslik, madaniyat, bilish tilshunosligi, falsafa va boshqalar. "Konsepsiyaning" kontsepsiyasi turli ilmiy maktablar va individual tadqiqotchilarning yondashuvlarida sezilarli darajada farq qiladi. Olimlar kontsepsiyani turli nuqtai nazar va yondashuvlardan foydalangan holda ko'rib chiqadilar. Bu tushunchaning ko'plab ta'riflari va umuminsoniylikning yo'qligi bilan izohlanadi. Biroq, barcha tadqiqotchilar kontsepsiya murakkab, murakkab tuzilish bilan tavsiflanganligini tan olishadi. Kontsepsiya odamning ongida muayyan kontsepsiyalar shaklida mavjud emas, balki tasvir va bilimlarning kombinatsiyasi sifatida paydo bo'ladi. Kontsepsiyalar hayot tajribasi, urf-odatlar, hissiyotlar, din, folklor, mafkura, psixologiya, san'at singari turli xil madaniy omillarning sintezi natijasidir. Ularning natijasida inson va dunyo o'rtasida vositachilik vazifasini o'taydi. Til kontsepsiyasini o'rganish uchun ko'plab usullar mavjud. Bir xil tushunchani turli darajadagi birliklar yordamida ko'rish mumkin: so'z shakllari, morfemalar, leksemlar, erkin iboralar, iboralardir.

Til-madaniy kontsepsiyaning semantik modelida quyidagi kontsepsiyalar mavjud:

- 1) tushunchani tilda ifodalovchi so'z yoki iboralar;
- 2) kontseptual mazmunini tashkil etuvchi semantic xususiyatlar (xususiyatlar, atributlar);
- 3) tillar darajasida ta'rif (ta'rif) yoki ta'rif (kontseptual tarkib, "ensiklopedik" bilim);
- 4) ichki shakl yoki etimologiya;
- 5) kontekstli sinonimlarda yoki ushbu foydalanishdan keyin paydo bo'ladigan ma'nolari va assotsiatsiyalar, vakillik va tasvirlar majmui antonimik juftliklar (kontsepsiya paradigmatikasi), barqaror modellarda - doimiy epithetslar, barqaror birliklar (iboralar, pulemlalar va boshqalar);
- 6) kontseptual tizimda kontsepsiyaning vazifasi - uning qiymati tizimidagi o'rni;
- 7) tushunchaning pragmatikasi - kontsepsiyani ortda qoldiradigan qiziqishning stereotiplari to'plami. Ta'kidlash joizki, kontsepsiyaning murakkab tabiati turli olimlarning tadqiqotlari bilan isbotlangan.

Yu. S. Stepanovning fikriga ko'ra, kontsepsiyaning tarkibi uch qatlamga ega:

- 1) "asosiy, tegishli" atribut;
- 2) qo'shimcha yoki bir nechta qo'shimcha, "passiv" belgilar, ammo ular "tarixiy" emas;
- 3) ichki, odatda tashqi ko'rinishdagi, og'zaki shaklda yozib olingan ichki shakl.

Yuqorida aytib o'tilganidek, konsept "toifa" tushunchasidan kengroqdir. Lug'atda "konsepsiya" va "tushuncha" ma'nolari - bir-biriga yaqin. Ingliz tili lug'atlarida "tushuncha" - "butun sinf narsalar orqasidagi g'oya", "an'anaviy donolik, nuqtai nazar" (umumiy tushuncha) deb ta'riflanadi. Shuningdek, "konsept" deganda "kimningdir biror narsa qanday bo'lishi yoki qilish kerakligi haqidagi tasavvuri" tushuniladi. Bu yerda fikrlovchi shaxs, rahbar, muayyan g'oya va qarashlar egasining kutilmagan ko'rsatkichi paydo bo'ladi.

Konsept insonning ruhiy olamiga, madaniyatiga, tarixiga yaqin bo'lib, o'ziga xos xususiyatga ega. "Konsepsiya" tushunchaga qaraganda semantik jihatdan chuqurroqdir. "Tushunchalar odamlar ongida, ularning ma'naviy madaniyatida jamoaviy merosdir. U doimiy yoki juda uzoq vaqt davomida mavjud bo'lgan doimiylar, ya'ni tushunchalarning jamoaviy

ongining saqlovchisi ". Kontsepsiya so'zning ma'nosini kengaytiradi, taxmin qilish uchun bo'sh joy qoldirib, hissiy so'zlarning aurasini yaratadi.

Kontsepsiya va uning ichki mazmuni bilan bog'liq bo'lgan eng muhim farqlaridan birini Yu.S.Stepanov o'zining "Constants" asarida ochib berdi va bu so'zning ichki mazmuni ekanligini aytdi, ya'ni bu uning semantik konnotatsiyalari, leksik-semantik variantlarning yig'indisi, qo'shimcha ravishda ekspressiv (hissiy) uslubiy bo'yash, baholash va boshqalardan iboratdir. Tushunchaning ichki mazmuni - ma'nolarning bir turidir, shuningdek, so'zning leksik va semantik variantlarini tuzishdan sezilarli darajada farq qiladi [3,794]

Tushunchalar ierarxik bo'lib, ularning munosabatlari "dunyo manzarasi", "dunyo tasviri" sistemasini tashkil qiladi. Ehtimol, tushunchalar va aloqa sistemani kognitiv tuzilmalar va tilning mujassamlanishini ifodalovchi eng muvaffaqiyatli atamalar bu "dunyoning lingvo-ritorik tasviri" va "dunyoning lingvistik tasviri" atamalari, ta'kidlanganidek, "tuzilish va tizim", shuningdek, dunyoning lingvitorik tasviri madaniy tushunchalarni shakllantiradi.

Kontsepsiyaning cheksizligi uning madaniy hodisa sifatida mavjudligi bilan belgilanadi: u doimo mavjud bo'lib, markazdan chetga va chekkadan markazga harakatni amalga oshiradi, uning ma'noli mazmuni ham cheksizdir. Tushunchaning hodisaliligi uning inson ongidagi vazifasi, fikrlash jarayonida ishtirok etishi bilan belgilanadi.

Fonema munosabatlari va tovush, morfema va morfega o'xshash munosabatda bo'lishning tushuncha va og'zaki, kontekstual realizatsiyasi. Til tushunchasi mavhum, nomoddiy, nutq, kontekstual realizatsiya esa moddiy va konkretidir.

Tushunchani uning "tashqi" va ichki kategorik bog'liqligi, qat'iy mantiqiy tashkilotga ega bo'lgan semantik tuzilishi yig'indisi deb hisoblash mumkin.

Kontsepsiyaning markazida so'zning asosiy ma'nosining original, prototip modeli (ya'ni, so'zning barcha ma'nolarining o'zgarmasligi) mavjud. Shu munosabat bilan biz kontsepsiyaning markaziy va periferik zonalarini haqida gapirishimiz mumkin. Ikkinchisi divergentsiyaga qodir, ya'ni markaziy qiymatlarning yangi hosilalarini olib tashlashga olib keladi.

Konsepsiya madaniyat va shaxs o'rtasida vositachi rolini o'ynaydi, u tilda "borliq", "voqelik", "ong", "bilim", "sabab" "imon", "tajriba", "narsa", "haqiqat", "faoliyat" va shu kabi umumiy madaniy tushunchalarning kontseptual timsoli mavjud bo'lgan vosita hisoblanadi. Tilni ma'noni ifodalash vositasi sifatida ko'rib chiqishda, Yu.S.Stepanovning "konsepsiya - so'zning ma'nosi" degan fikrini to'g'rilash o'rinlidir: tushuncha - bu so'zda gavdalangan ma'no va madaniyat tizimlarining mavjud tushunchalari asosida so'z mavzusidir [4].

XULOSA

Tushunchalar bilish va ongning umumiy nazariyasi uchun markaziy ahamiyatga ega. Bizning fikrlarimiz, ayniqsa, takliflarni ifodalovchi yoki o'z ichiga olgan fikrlar, tushunchalarni o'z ichiga olgan turli faktlarga murojaat qilish va ularni tushunish orqali tahlil qilinadi va bir-biridan farqlanadi. Xuddi shunday, takliflarni ifodalovchi lingvistik matnlar ham tushunchalarni ifodalaydi, chunki tushunchalar odatda predikatlar, sifatlar va shunga o'xshash narsalarning ma'nolari bilan chambarchas bog'liq yoki hatto ular bilan identifikatsiya qilinadi deb hisoblanadi.

Bizning dunyo bilan tushunishimiz va o'zaro munosabatimiz tushunchalarni va ularni tushunishimizni ham o'z ichiga oladi [5].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Алиева, Г. Т. Франсуз тилида "ayol" konseptining kognitiv tahlili / Г. Т. Алиева, Т. С. Эшбоева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 30 (320).

- С. 312-317. — URL: <https://moluch.ru/archive/320/72633/> (дата обращения: 26.10.2022).
2. Воркачев С.Г. Сопоставительная этносемантика телеономных концепта «любовь» и «счастье» (русско-английские параллели): монография / С.Г.Воркачев. – Волгоград: «Перемена», 2003. – С.164.
 3. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования – М, 1997. – 794 с.
 4. Longman Dictionary of Contemporary English, 1995 (<http://www.ldoceonline.com/>)